УДК 7.072.3

Э.М. Галимова

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ МИЛЛИ МУЗЫКАЛЬ МИРАСЫ ФОРМАЛАШУ ЧОРЫНДА МӘХМҮТ НИГЪМӘТҖАНОВ ФӘННИ ЭШЧӘНЛЕГЕНЕҢ ӘҺӘМИЯТЕ

Данная статья посвящена выдающемуся ученому, кандидату искусствоведения, профессору, музыковеду, этномузыкологу, заслуженному деятелю искусств, лауреату государственной премии им. Г. Тукая Махмуту Нигмедзяновичу Нигмедзянову, в связи с его 90-летием со Дня рождения. Основное внимание в работе автор уделяет специфике научной деятельности М.Н. Нигмедзянова, раскрывает его мировозрение, анализирует научные труды М.Н. Нигмедзянова, в которых раскрыта проблематика музыкально-стилевых особенностей традиционной народной песни татар Среднего Поволжья, выявлены жанровые особенности и сделан акцент на впервые опубликованные экспедиционные образцы татарского музыкального фольклора.

Ключевые слова: национальное музыкальное наследие, этномузыкология, татарский музыкальный фольклор, традиционная музыкальная культура татар, этнография.

This article is dedicated to an outstanding scholar, candidate of sciences in art history, professor, musicologist, ethnomusicologist, honored art worker, laureate of the State Prize named after G. Tukay Mahmut Nigmedzyanovich Nigmedzyanov, on the occasion of his 90th birthday. The author focuses on the specifics of M.N. Nigmedzyanov's works, reveals his worldview, analyzes the scientific works of M.N. Nigmedzyanov, in which the problems of musical and stylistic features of the traditional folk song of the Tatars of the Middle Volga region are revealed, genre features are revealed and an emphasis is placed on the first published expeditionary samples of Tatar musical folklore.

Keywords: national musical heritage, ethnomusicology, Tatar musical folklore, traditional musical culture of Tatars, Ethnography.

Мәхмүт Нигъмәтҗан улы Нигъмәтҗанов – сәнгать фәннәре кандидаты, профессор, танылган фольклорчы галим, музыка белгече, Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты, Татарстан Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе 2020 елда 90 яшлек юбилеен билгеләп үтте. Шул уңайдан, Мәхмүт ага Нигъмәтҗановның татар мәдәнияте һәм милли музыка сәнгате өлкәсендәге саллы фәнни хезмәтләрен ассызыклап, әлеге мәкаләне аның күпкырлы иҗат эшчәнлегенә багышларга булдык. Бүгенге көндә Мәхмүт ага безнең арабызда юк инде (2020 елның 4 августында вафат булды), әмма ул туплап калдырган татар музыкаль фольклоры үрнәкләре, фәнни басмалар һәм җыр җыентыклары этномузыкология өлкәсендә яңа буын белгечләрне әзерләүдә төп чыганакларның берсе булып тора.

Мәхмүт Нигъмәтҗанов

Мәхмүт Нигъмәтҗанов 1930 елның 10 нчы маенда Татарстанның Саба районы Олы Арташ авылында туа. Мәхмүт ага әнисенең бәет, мөнәҗәтләрне көйләп әйтүен һәм этисенең халык көйләрен гармунда уйнавын балачак хатирәсенең иң матур мизгелләре буларак искә ала иде. Әйтергә кирәк, танылган галим музыка сәнгате дөньясына шактый урау юллар белән килеп керә. Бөек Ватан сугышы елларында әнисен югалта һәм шул сәбәпле Белгород балалар йортында тәрбияләнә.

Бөек Ватан сугышы барган 1943–1944 елларда хәрби заводта столяр булып эшли, Украина ССРның Кадиевка шәһәрендә һөнәр училищесында укый. Сугыш тәмамланганнан соң, Юдино тимерьюлчылар мәктәбендә, аннары Мәскәү тимерьюлчылар техникумында белем ала. Уку елларында төрле музыка уен коралларында (фортепьяно, труба, тромбон, аккордеон, балалайка, гөсләдә) уйнарга өйрәнә һәм үзешчән сәнгать төркемнәрендә катнаша. 1953 елда Мәхмүт Нигъмәтҗанов Казан дәүләт консерваториясенең теория-композиция факультетына укырга керә. Шунысын әйтергә кирәк, ул студент елларында ук киләчәк тормышының һәм эшчәнлегенең төп юнәлешен анык билгели. Каникул вакытларында мөстәкыйль рәвештә оештырылган фольклор экспедицияләрендә татар халык җырларына зур игътибар бирә, борынгы йола җырларының үзенчәлекләре, халык көйләрен җыю һәм өйрәнү тарихы белән кызыксына башлый. Бу аның татар халык җырларын эшкәртүгә багышланган диплом эшендә дә чагылыш таба. 1958 елда югары уку йортын тәмамлап, башта шунда ук, аннары СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм тарих институтында фәнни хезмәткәр булып эшкә урнаша. 1967–1973 елларда Татар дәүләт филармониясенең сәнгать җитәкчесе, 1974–1984 елларда шул ук институтта өлкән фәнни хезмәткәр вазифаларын башкаруын дәвам итә. Шул дәвердә М.Н. Нигъмәтҗанов фольклор экспедицияләренең географиясен тагын да киңәйтә, илнең татарлар яши торган һәр төбәгенә бара һәм бик күп материаллар туплый.

Тарих битләренә күз салсак, татар халык иҗатын җыю тарихы XIX гасырның беренче яртысында К. Фукс, И. Снегирев, М. Иванов һ. б. дан башлана. XIX гасырның икенче яртысында татар халык иҗатын җыю һәм өйрәнү эше белән татарлардан Каюм Насыйриның шөгыльләнүе мәгълүм. Ә инде халык моңнарын язу, нотага салу эшен бары тик XX гасырда (этнограф Рыбаковның схематик язмаларын искә алмасак) С. Габәши башлап җибәрә. Бу өлкәдә А. Ключарев, А. Эйхенвальд, М. Мозаффаров зур хезмәт куялар. Халык иҗатын җыю һәм фәнни нигездә өйрәнүгә нигез салучы – күренекле

фольклорчы Хәмит Ярми эшчәнлеге дә аерылып тора. Гомумән, татар фольклористикасы өлкәсендә халык иҗатын фәнни нигездә җыю 1940–1950 еллардан соң гына башлангыч ала.

Әйтергә кирәк, татар халкының музыкаль фольклорын туплау һәм халыкка җиткерүдә Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, республиканың Г. Тукай бүләге лауреаты, профессор М.Н. Нигъмәтҗановның өлеше биниһая зур [Сәйфуллин, б. 114]. М. Нигъмәтҗанов беренчеләрдән булып татарларның төрле этник төркемнәренең халык авыз иҗатын тирәнтен өйрәнә. Әстерхан, Себер, Урал якларында яшәгән татарларның да, керәшен һәм мишәрләрнең дә музыкаль фольклорын барлау һәм туплау юнәлешендә армый-талмый эшли. Аның тарафыннан тупланган 4 меңнән артык халык көйләренең күбесе М. Нигмәтҗановның «Татар халык җырлары» дип исемләнгән һәм өч китаптан торган җыентыгында урын ала. Беренче җыентык 1970 елда басылып чыга. Әлеге фәнни хезмәт хакында күренекле шагыйрь Хәсән Туфан: «М.Н. Нигьмәтҗановның чиксез зур көч куеп чын мәхәббәт белән җыйналган бу гыйльми хезмәтендә биш миллионлы татар халкының йөрәге-күңеле генә түгел, аның гасырлар аша үткән зур, бай гомере дә, тарихы да чагыла. Бу әсәр татар халкының төрле шивәләре эчендәге җырларны табып алып беренче тапкыр дөньяга-мәйданга чыгаруы белән яңа ачыш булып тора», – дип, заманында җәмәгатьчелеккә үз фикерен дә җиткерә. Әлеге җыентыкта тәкъдим ителгән музыкаль фольклор үрнәкләренең географиясе шактый киң. Автор Мордовия, Пенза, Түбән Новгород, Саратов, Пермь, Волгоград, Әстерхан өлкәләрендә яшәгән татарларның стилистик яктан гаять кызыклы һәм үзенчәлекле музыкаль жанрларын йолалар белән бәйләп системалаштыра. М.Н. Нигмәтҗанов бәет жанрларын әлеге басманың аерым бер бүлегенә туплый. Аның фикеренчә, бәетнең сюжеты беренче планда тора, ә көй бары тик метроритм ягын формалаштыра. Фәнни басманың саллы бер өлешен мишәр һәм керәшен татарларының «озын көй», «салмак» һәм «такмак» җырлары тәшкил итә. Кызганычка каршы, «озын көй» җырларын җыентык авторы бер генә нота юлы белән бирә, ә кайбер җыр мисалларының куплет өлешен генә бирү белән канәгатьләнә [Сайдашева, с. 44]. Шуңа күрә мишәр җырларындагы ладо-интонация һәм метроритм белән бәйле үзгәрешләрнең үзенчәлеген билгеләү кыен, һәм каданска корылган икеюллык финал өлеше музыкаль мисалларда бирелмичә кала. 1976, 1984 елларда дөнья күргән җыентыкларның алдагы басмаларында Ласло Викар һәм Габора Берецки белән берлектә тупланган, Татарстан, Мордовия, Башкортстанда, Төмән өлкәсендә язылып алынган экспедиция материаллары урын ала. Әлеге басманың иң отышлы якларының берсе –мөнәҗәт һәм китап уку көйләре жанрларының беренче язмаларын фәнни әйләнешкә кертүдә.

Автор 1984 елда Татарстан китап нәшрияты тарафыннан нәшер ителгән «Татар халык җырлары» җыентыгының элгәреге хезмәтләрендәге җитешсезлекләрне истә тотып эшләнүен искәртә. Әлеге басмада

җырларның классификация принциплары үзгәреш кичерә, җырның жанр һәм диалект үзенчәлекләре игътибарга алына. Шулай ук бу җыентыкка татар халкының «музыкаль эпос» жанрын кертү дә фәнни яктан үзенә бер яңалык буларак кабул ителә. Әлбәттә күп кенә үрнәкләрдә борынгы халык традицияләре чагылыш таба һәм көнчыгыш поэзиясе ритм үзенчәлекләренең йогынтысы сизелә. Мәгълүм ки, Габдулла Тукай шигырьләрен нәкъ менә әлеге музыкаль эпос жанрына караган көйләргә ияреп башкарганнар. Күп кенә татар композиторлары әлеге жанр белән ныклап кызыксына башлыйлар һәм яңа әсәрләр пәйда була. Әлеге хезмәтнең тагын бер уңай ягы нотация белән бәйле. Музыкаль үрнәкләрдә структура, диалект һәм башкару үзенчәлекләре, этнофорлар башкарганча, автор тарафыннан тәфсилләп бирелә.

Әлеге басма өч өлештән тора: беренче өлештә йола җырлары тәкъдим ителә, икенчесендә, мәгълүм булганча, яңа төр буларак музыкаль эпос үрнәкләре кертелә, өченче өлештә лирик җырлар туплап бирелә. Гомумән алганда, әлеге экспедиция үрнәкләре – *озын көйләр, салмак көйләр, авыл көйләре, кыска көйләр, уен көйләре, такмаклар һәм бию көйләре* – фәнни яктан тикшерүнүчеләр тарафыннан үтә нык кызыклы материал буларак кабул ителә.

1987 елда «Советская культура» газетасында басылып чыккан «Как выходить из тупика? дип исемләнгән мәкалә аша да Мәхмүт аганың кызыклы фикерләре белән танышып була. Дистә еллар дәвамында дөнья күргән күп кенә фәнни язмаларында һәм матбугат битләрендә аның белән үткәрелгән әңгәмәләргә корылган сәхифәләрдә, нигездә, бер үк проблемалар күтәрелә. «Бүгенге көндә белемле, зәвыклы музыка белгечләре юк дәрәҗәсендә. Музыка белгече бөтендөнья музыкасыннан киң мәгълүматлы һәм намуслы булырга тиеш», – дип ассызыклый Мәхмүт ага. «Җыр сәнгате буенча берничә махсус югары уку йортларыбыз да бар, югыйсә. Ә нигә соң ул көннән-көн артка тәгәри? Бүгенге көндә С. Сәйдәшев, Р. Яхин, А. Ключаревны алыштыра алырлык, горурланырлык композиторларыбыз нигә юк? – дип борчыла. – Югары зәвыклы милли әсәрләр яза алырлык композиторлар әзерләү өчен татар музыка мәктәпләренең дә милли рухта булуы кирәктер бәлки» [Бәйрәмова, б. 169]... Игътибар итсәк, чыннан да татар мәдәниятен һәм сәнгатен сыйфатлы итеп өйрәнү өчен музыка белеме, этномузыкология өлкәсендә белгечләребез җитәрлек түгел. Булганнарының да күбесе, кызганычка каршы, татарча музыка терминнары белми, язмаларында фикерләрен туган телдә мисаллар белән дәлилләп белдерә алмый. Мәхмүт ага да әлеге зур проблема хакында болай ди: «Чыннан да, бездә татар музыкасын өйрәтүгә тиешле игътибар бирелмәде. Чөнки чын музыка белгече әзерләү, үстерү фәкать милли мохиттә генә мөмкин. Бездә татар телендә укыту гомумән булмады, татар телендә музыка буенча хезмәтләр түгел, мәкаләләр язылганын да хәтерләмим. Киләчәктә бу юнәлештә нәтиҗәле эш башкарырга теләсәк, укыту процессын тамырдан үзгәртү зарур, бүгенге җитәкчелек бу турыда уйлансын иде».

1966–1973 елларда Мәхмүт ага Нигмәтҗанов Г. Тукай исем. Татар дәүләт филармониясендә музыка бүлеге мөдире булып эшли. Истәлекләрендә ул әлеге елларны иҗади вакыйгаларга бай чор булды, дип бәяли. Ул татар халык җырының кыйммәтен, татар профессиональ музыкасының үзенчәлеген, Европа композиторлары иҗат иткән әсәрләрнең безнең милли сәнгатебезгә ни дәрәҗәдә кирәкле һәм әһәмиятле булуын тирәнтен аңлый. Нәкъ шул чорда филармониягә, дөресрәге, Татар дәүләт җыр һәм бию ансамбленә А. Ключарев, З. Хәбибуллин, Н. Исәнбәт, Ә. Нарыков, Ф. Гаскәров, Г. Таһиров кебек талантлы сәнгать әһелләре, М. Нигъмәтҗанов тәкъдиме белән, эшкә чакырыла һәм аларның эшчәнлеге чын мәгънәсендә фидакярлек үрнәге була.

Әйтергә кирәк, Мәхмүт Нигъмәтҗановның эшчәнлеге, әйткәнебезчә, чит илләрдә, шул исәптән, Венгрия, Германия, Финляндия һәм Монголиядә, Казакъстан, Үзбәкстан һәм башка төбәкләрдә дә киң танылды һәм хезмәттәшләренең югары бәясенә лаек булды. Шул уңайдан атаклы музыка белгече, сәнгать фәннәре докторы Е.В. Гиппиус Мәхмүт ага хакында болай дип яза: «Татар халык иҗатын өйрәнүче, бөртекләп җыючы күренекле галим Мәхмүт Нигъмәтҗановның исеме, Россиядән тыш, чит илләрдә дә яхшы таныш. Ул башкарган хезмәт фәнни нигезгә корылган. Мәхмүт Нигъмәтҗанов татар халык иҗатын өйрәнү өлкәсендә кискен борылышка ирешә. Татар халык җыр сәнгатенең традицион жанрларын һәм стилен яңача өйрәнүгә нигез салды» [Ильясов].

1979 елда музыка сәнгате өлкәсендәге казанышлары өчен Мәхмүт Нигъмәтҗановка Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе дигән мактаулы исем бирелә. 1985 елда ул татар халык җырларына багышланган хезмәтләре өчен Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә лаек була.

Мәхмүт ага Нигъмәтҗановның «Народные песни волжских татар», «Татарские народные музыкальные инструменты», «Тукай һәм музыка», «Татар халык җырларының төзелеше» һәм башка хезмәтләре фәнни яктан яңалык алып килгән энҗе бөртегенә тиң басмалар дип әйтсәк тә ялгыш булмас.

Әдәбият

Бәйрәмова Г. Кыйммәтле хәзинә остасы // Казан утлары. № 5, 2010. Б. 166–176.

Ильясов Р. Олы юлның тузаны ла // Мәдәни җомга. 2015. 28 май.

Сайдашева З.Н. Очерки по татарской музыке. Казань: Изд-во «Халкыбыз мирасы», 2015. 260 с.

Сәйфуллин Р. Т. Музыка дәресләре: 5–7 нче сыйныфлар: укытучылар өчен методик кулланма. Казан: Мәгариф, 2004. 183 б.

Галимова Эльмира Мөнир кызы,

сәнгать фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының театр һәм музыка бүлеге мөдире